

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI'NIN TÜRK DÜNYASININ BÜTÜNLEŞME (ENTEGRASYON) SÜRECİNE ETKİLERİ

THE EFFECTS OF THE SECOND KARABAKH WAR ON THE INTEGRATION PROCESS OF THE TURKIC WORLD

Doç. Dr. Esma ÖZDAŞLI¹

ÖZ

27 Eylül 2020'de başlayan İkinci Karabağ Savaşı Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya arasında 10 Kasım 2020'de imzalanan Üçlü Bildiri ile sona ermiştir. Azerbaycan'ın 30 yıllık işgale son verdiği bu savaş sırasında Türkiye'nin hem resmi düzeyde hem de kamuoyu nezdinde Azerbaycan'a verdiği çok yönlü destek, uluslararası alanda büyük yankı uyandırmıştır. Türkiye-Azerbaycan çok yönlü iş birliğinin Karabağ'da ortaya koyduğu sonuç, Türk dünyasında da büyük etki yaratmıştır. Türk devletleri arasında daha yakın iş birliği kurulmasına, özellikle de daha geri planda kalan askeri/güvenlik konularında iş birliğinin artırılmasına dair daha güçlü bir irade ortaya çıkmıştır. 1992 yılında Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirveleri ile temelleri atılan Türk Devletleri Teşkilatı'nın 2021'de kurulması da Türk dünyasında giderek artan daha sıkı bütünleşme beklentilerinin bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışma, İkinci Karabağ Savaşı'ndaki Türkiye-Azerbaycan iş birliğinin Türk dünyası entegrasyonuna etkisini nitel araştırma yöntemiyle ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: İkinci Karabağ Savaşı, Türkiye, Azerbaycan, Türk Dünyası, Bütünleşme.

JEL Sınıflandırma Kodları: F50, F51.

ABSTRACT

The Second Karabakh War began on September 27, 2020, and finished on November 10, 2020, with the signing of a trilateral declaration between Azerbaijan, Armenia, and Russia. During this conflict, in which Azerbaijan ended a thirty-year occupation, Türkiye's multifaceted support for Azerbaijan, both at the official level and in terms of public opinion, generated significant international repercussions. The outcome of Türkiye-Azerbaijan multidimensional cooperation in Karabakh has had profound effects on the Turkic world. This development has fostered a stronger will to establish closer cooperation among Turkic states and to enhance collaboration, particularly in military/security areas that had previously remained in the background. The official establishment of the Organization of Turkic States in 2021, whose foundations were laid at the Summits of Heads of State of Turkic-Speaking Countries in 1992, is considered a concrete manifestation of the growing expectations for integration in the Turkic world. This study examines the effects of Türkiye-Azerbaijan cooperation during the Second Karabakh War on Turkic world integration through qualitative research methods.

Keywords: Second Karabakh War, Türkiye, Azerbaijan, Turkic World, Integration.

JEL Classification Codes: F50, F51.

¹ Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ssaracesma@gmail.com

EXTENDED SUMMARY

Purpose and Scope:

This study, which claims that the Second Karabakh War caused a faster and more effective contribution to the integration process (integration) of the Turkic World compared to previous periods, emphasizes the increasing cooperation between Turkic states after 2020, especially the military partnerships that remained in the shadows. The Second Karabakh War made a significant contribution to the integration process of the Turkic world in two ways. First, the multifaceted cooperation between Türkiye and Azerbaijan, which has been developing since the 1990s, was one of the most important factors in ending the 30-year occupation of Karabakh in a short period of 44 days. Since the beginning of the war, Türkiye has openly declared its support to Azerbaijan at the official level, and Turkish officials have expressed the fact that Karabakh is legally and historically part of Azerbaijan in the international platforms they participated in during the war. Türkiye's support for Azerbaijan under all circumstances has aroused great interest in other Turkic states both in official and public opinion. This strengthened the perception of Türkiye as a reliable partner. Secondly, the technological level of the Turkish defense industry, especially Turkish UAVs and UCAVs (UCAVs), during the Second Karabakh War aroused interest in the Turkic world as well as the rest of the world. This is evidenced by the increasing demand for Turkish military equipment by Turkic states in Turkestan after 2020. The fact that Russia, which was the most important defense equipment provider of the Turkic states before the Ukraine War, imposed restrictions on exports. This policy change contributed to Türkiye's increasing military power on the Turkic states in this process. Thus, military/security issues, which were the weakest area of cooperation between the Turkic states, began to experience an increasing momentum after 2020. In this respect, it is no coincidence that the Organization of Turkic States, the foundations of which were laid in 1992, was established in 2021, one year after the Second Karabakh War.

Design/methodology/approach:

The studies in the Turkish and foreign literature on the topic addressed in the study were examined in detail, and the most relevant documents were analyzed by grouping the sources according to the level of interest. The paper was written with qualitative research method and descriptive and interpretive analysis methods were used. In the article, firstly, the concept of integration is emphasized, then the Second Karabakh War is briefly explained and the effects of this war on the integration process of the Turkic World are explained with different occasions.

Findings:

After the collapse of the Soviet Union, many initiatives and projects were put on the agenda under the leadership of Türkiye in order to increase cooperation and partnerships among the Turkic states, some of which have been realized. The foundations of the Organization of Turkic States (OTS), the most important umbrella organization among Turkic states today, were laid with the Summits of Heads of State of Turkic Speaking States that started in 1992. In this process, while relations between Turkic states in political, economic, cultural and educational fields increased, cooperation in the military field with other Turkic states other than Türkiye-Azerbaijan remained at a very limited level. The main reason for this is that in those years, compared to today, Russia's effective power in Turkestan and its reaction to the initiatives of actors other than itself towards the region. In our opinion, another reason is that the level reached by the Turkish defense industry has become more visible in the Turkic states after 2020. The Second Karabakh War confirmed the power of the Turkish defense industry in the Turkic states that declared their independence in 1991 and tried to modernize their armies. This situation has been effective in increasing the demand for the Turkish defense industry in Turkestan states. The most important evidence supporting the argument that the Second Karabakh War contributed to the integration of the Turkic world is, of course, the fact that the OTS was established in 2021. This view was reinforced by comparing the summit declarations published since 1992, with those published after 2021. For example, the OTS's Istanbul Summit Declaration of November 12, 2021 included the phrases "close coordination and cooperation on security issues", while the summit declarations issued since 1992 referred to security as terrorism, religious extremism and discrimination. In the 13 November 2023 Astana Summit Declaration, the expectation and will for further cooperation among the OTS members in the military sphere was expressed in the words "...closer cooperation on defense industry and military issues".

Conclusion and Discussion:

Despite the momentum in the integration of the Turkic world after 2020, there are some issues that slow down this process. In particular, the fact that the trade volume between the Turkic republics has not reached the expected level so far prevents the full realization of economic integration. One of the main reasons for this is the differences between the economic and customs rules of the Turkic states. Therefore, economic integration will be realized faster by harmonizing, simplifying and standardizing the customs rules of the Turkic States and using technological and digital tools more intensively in customs. In this context, it is also very important to increase the number of common logistics corridors and to improve the existing ones. In our opinion, one of the most important issues preventing a closer integration of the Turkic World is the fact that, contrary to the official level, the integration among the Turkic peoples has not reached the desired level and the communication between the social layers has not been fully achieved. This situation prevents the people of the Turkic world from getting to know each other more closely. Therefore, it is not enough to abolish visas for the development of tourism between Turkic states. If some discounts and exemptions in transportation costs are among the priorities of the OTS, the integration between the Turkic states will be fully achieved.

1. GİRİŞ

Birleşmek, kaynaşmak, birlik, ahenk ve denge içinde bir arada bulunmak gibi manalara gelen ve Batı dillerindeki “*integration*”un karşılığı olan entegrasyon (bütünleşme) kavramı (Günay, 1989, s. 3), Latince kökenli olan “*integratio*” kelimesinden türetilmiştir. Alan yazında 1620’de görünen bütünleşme (integration) kelimesi, ayrı ve özerk parçaların, bir bütün oluşturmaya uygun olan unsurlarının birleştirilmesi olarak tanımlanmaktadır (Dedeoğlu, 2015, s. 183). Neo-fonksiyonalist teorisyenlerinden Ernst Haas ise entegrasyonu “*farklı ulusal ortamlardaki siyasi aktörlerin bağılıklarını, beklentilerini ve siyasi faaliyetlerini, ulusal devletler üzerinde yetki sahibi olan veya yetki talep eden yeni bir merkeze doğru kaydırmaya ikna edilme süreci*” olarak tanımlamıştır (Haas, 1961, s.366). Uluslararası entegrasyonla genellikle devletlerin birbirleriyle birleşerek daha büyük bir birim oluşturma süreçleri kastedilmektedir. Ancak daha sıklıkla kastedilen şey, içlerindeki yaşamın veya bu yaşamın yönlerinin yeni ve daha geniş bir siyasi düzen altında diğer devletlerdeki yaşamla birleştiği süreçlerdir (Sharp, 2009, s. 123).

Her ne kadar entegrasyon siyasi, askerî ve sosyal boyutlar içerse de ilk kez ekonomik boyutuyla iktisat literatüründe ele alınmıştır (Tokathoğlu, 1999, s. 89). Hatta 1834 yılında Alman devletleri arasında gümrük birliğini kuran *Zollverein* Anlaşması, ekonomik anlamdaki ilk entegrasyon girişimi olarak kabul edilir. Bu manada *Zollverein*, bağımsız egemen uluslar arasında birleşik bir gümrük alanı oluşturan ve gümrük alanlarını sadece sınırların içinde değil, siyasi sınırlar arasında birleştiren ilk uluslararası ticaret anlaşmasıdır (Ploecki, 2019, s. 1). Dolayısıyla devletler arasındaki iş birliği genellikle ekonomik entegrasyon ile başlar, süreç ilerledikçe siyasi entegrasyonu da içerir (Carleton Univesity, 2024).

Uluslararası ilişkiler literatüründe üzerinde uzlaşılan kesin bir entegrasyon tanımı olmamakla birlikte genel olarak ülkeleri veya bölgeleri ekonomik, siyasi ve sosyal iş birliğiyle birbirine yakınlaştırma sürecini ifade eder. Entegrasyon; ekonomik, siyasi, askerî, kültürel ve sosyal olmak üzere birçok biçimde olabilirken (The Kootneeti, 2024), bir entegrasyon biçimi bunlardan birini, birkaçını ve hatta süreç içerisinde hepsini kapsayabilir. Esasında entegrasyon teorileri, bölgesel ve küresel barışın sağlanması için devletler arası ilişkilerin çeşitli açılardan geliştirilmesine odaklanmıştır.

Bütünleşme teorilerinin fikri temellerinin oluşumunda tarihsel birikim etkili olmakla birlikte, bu teorilerin ortaya çıkışının asıl itici gücü İkinci Dünya Savaşı’nın Avrupa’da yarattığı büyük yıkım ve devletlerarası iş birliğiyle bir daha böylesi büyük bir felaketin yaşanmamasına yönelik beklentidir. Entegrasyon fikriyle uyumlu ancak aynı zamanda gerilimli bir olgu olan federalizm ise bu çalışmanın sınırları dışında tutulmuştur. Federalizm, nihayetinde federe birimlerin üzerinde federal bir devlet yapısıyla bütünleşmelerini işaret eden bir süreçtir. Bu çalışmanın odak noktası, Türk Dünyası içindeki ulusüstü modeldeki entegrasyondur.

Entegrasyon ile ilgili olarak literatürde en çok öne çıkan İşlevselcilik (Fonksiyonalizm) ve onun bir nevi eleştirisi mahiyetindeki Yeni-İşlevselcilik (Neo-Fonksiyonalizm) Teorileri başta olmakla birlikte; Federal Teori, Konfederasyon Teorisi, Hükümetlerarasıcılık ve Güvenlik Topluluğu gibi bazı farklılıklarla devletler arası bütünleşmeyi formüle etmeye odaklanmış kuramlar bulunmaktadır. Goldstein’e göre Karl Deutsch’un ortaya attığı Güvenlik Topluluğu yaklaşımı uluslararası alanda başarılı örgütlenmelerin kuruluş ve işleyişleri ile ilgili açıklama içerdiği için bir “entegrasyon teorisi” olarak kabul edilmekle birlikte, teorideki güvenlik vurgusu nedeniyle “güvenlik bölgeselciligi/bölgesel güvenlik” teorisi olarak da değerlendirilmektedir (Birdişli, 2020, s. 341).

Entegrasyon kuramlarının oluşmasında, yazarlarının yaşadıkları dönemlerde bölgesel ve küresel barışı engelleyen unsurlar önemli olmuştur. Özellikle işlevselci teorinin kurucusu olarak kabul edilen ve İkinci Dünya Savaşı devam ederken yazdığı “İşleyen Bir Barış Sistemi” adlı çalışmasında David Mitrany küresel çapta bir entegrasyon tasavvuru ortaya koymuştur (Mitrany, 1943). Bununla birlikte Ernst Haas tarafından geliştirilen yeni-işlevselcilik, entegrasyon teorileri arasında en çok etki yapan teori olarak kabul edilmektedir. İşlevselciliğin devamı sayılan yeni-işlevselcilik, Mitrany’nin çalışmasını kendisine temel almış ve işlevselci bakış açısının eleştirilere maruz kalan eksik yönlerini tamamlamaya çalışmıştır (Yapıcı, 2007, s. 143).

Esasında Mitrany, Haas ve diğer entegrasyon teorisyenlerinin hedefi, devletler arasında iş birliğiyle çatışmaların sona erdirilmesi ve barışın sağlanması iken yöntem konusunda farklı görüşleri mevcuttur. Örneğin işlevselcilik, entegrasyon oluşumunda esas sorumluluğu teknokratlara yöneltirken, yeni işlevselciler temel aktör olarak siyasal elitleri ileri sürmüştür. Ayrıca siyasi konuları göz ardı eden işlevselcilik, entegrasyonun teknik sorunların çözümü için oluşturulmasını öngörürken, yeni-işlevselcilik siyasi konuların da entegrasyon oluşumunda önemli olduğunu

ve öncelikle ekonomik alanda başlayacak entegrasyonun siyasi elit ve bürokratların inisiyatifi ile siyasi entegrasyona dönüştürüleceğini ifade etmiştir (Yapıcı, 2007, s. 131-132).

1950'lerden itibaren gelişmeye başlayan entegrasyon teorileri, genelde Avrupa bütünleşmesini ele alarak Avrupa Birliği (AB) örneği üzerinden kendi formülasyonlarını oluşturmuşlardır. Dolayısıyla bu teoriler temelde AB entegrasyon sürecini açıklamayı kendilerine amaç edinmiş (Yapıcı, 2007, s. 130) ve AB'nin geçirdiği yapısal ve kurumsal değişim ile geleceğine yönelik tartışmalar farklı entegrasyon teorilerinin doğmasını ve mevcut teorilerin şekillenmesini sağlamıştır. Bu manada AB yapısal, kurumsal ve üye bazlı gelişim ve değişimi ile entegrasyon teorilerine, entegrasyon teorileri ise (özellikle yeni-işlevselcilik) AB'nin gelişimine fikri destek sağlamıştır. Zaten yeni-işlevselciliğin, Avrupa bütünleşmesini en iyi açıklayan teori olduğu genel olarak da kabul edilir (Schimmelfennig, 2010, s. 37). Bu bakımdan günümüzde en sıkı entegrasyon modeli olan AB, diğer bölgesel örgütler için en önemli örneği teşkil etmektedir. Birçok örgüt de kuruluş aşamasında AB'nin kuruluş sürecini ve yapılanmasını dikkate almıştır.²

Bu çalışmanın temel varsayımı, güvenlik alanında ortak politikaların oluşturulmasının bütünleşmeyi kolaylaştırıcı bir işlev göreceği ve kurumsal zeminde bütünleşme sürecini olumlu yönde etkileyeceği yönündedir. Bilindiği üzere Avrupa bütünleşmesinin başlangıcı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında güvenlik kaygılarının yoğunlaştığı döneme denk gelmektedir. Bütünleşme sürecinin temel itici gücü ekonomik faktörler olmakla birlikte, Batı Avrupa merkezli güvenlik endişeleri de bu süreçte belirleyici bir rol oynamıştır. 27 Mayıs 1952'de imzalanan Avrupa Savunma Topluluğu Anlaşması başarısızlıkla sonuçlansa da Avrupa güvenliği meseleleri bütünleşme sürecinde etkili olmuştur (Reçber, 2006, s. 22-23). AB'nin kurumsallaşmasından itibaren ise güvenlik ve bütünleşme ilişkisi daha da açık görülmektedir.

Kuruluş amacı ve nedenleri farklı olmakla birlikte, bazı uzmanlarca *sui generis* bir örgüt olarak tanımlanan AB'nin geçirdiği tecrübe ve kurumsallaşma süreci Türk devletleri arasındaki en önemli çatı örgüt olan Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) açısından da dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir. Çalışmada "bütünleşme süreci" kavramıyla, Türk devletleri arasında siyasi, ekonomik, kültürel ve askeri düzeylerde daha yakın bir iş birliği modeli kastedilmektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türk devletleri arasında siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler gelişmektedir. Bu ilişkilerin, askeri ve güvenlik alanında sağlanacak daha yakın ortaklıklarla güçlendirileceği ve Türk devletleri arasında daha sıkı bir bütünleşme sağlanacağı düşünülmektedir. Bu noktada İkinci Karabağ Savaşı'nın Türk Dünyası'nın bütünleşmesindeki en önemli katalizörlerden biri olduğu görüşü üzerinde durulmuş ve bu görüş, 2020'den sonra Türkiye'nin Azerbaycan dışındaki diğer Türk devletleri ile askeri ilişkilerinin artması ile desteklenmiştir.

İkinci Karabağ Savaşı'nda Türk devletlerinin Azerbaycan'a açık ve net bir şekilde destek vermeleri, TDT çatısı altında ortak bir irade ortaya koymaları ve Ermenistan'ın işgal politikasına karşı duruşları Türk dünyasının entegrasyonuna pozitif manada etki yapmıştır. Taraflardan birinin yaşadığı bir sorun karşısında ortaya konulan ortak irade ve verilen destek, Türk devletleri arasındaki güveni ve dayanışmayı artırmıştır. Söz konusu dayanışmacı politik tutum, Türk devletleri arasında günümüzde artarak devam eden iş birliğine ilerleyen yıllarda ivme kazandıracak ve TDT'nin askeri/güvenlik konularını içerecek şekilde genişlemesine katkı sunacaktır.

2. İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI (27 EYLÜL 2020-10 KASIM 2020)

1988-1994 yılları arasında yaşanan Birinci Karabağ Savaşı sırasında Azerbaycan topraklarının %20'si Ermenistan tarafından işgal edilmiştir. 5 Mayıs 1994 tarihli Bışkek Protokolü (UN Peacemaker, 2025) ile ateşkes yapılması hedeflense de Ermenistan'ın cephe hattı ve dışındaki bölgelere saldırıları sürekli olarak devam etmiştir. Ermenistan, mütecaviz politikalarından vazgeçmediği, işgal ettiği topraklardan çıkmadığı ve hatta Azerbaycan'a ait başka yerlere de saldırdığı için İkinci Karabağ Savaşı'na kadar geçen sürede düşük yoğunlukta da olsa bölgedeki çatışma hali devam etmiştir.

² Örneğin Rusya'nın öncülüğünde post-Sovyet coğrafyada gümrük birliğinin kurulması ve daha ileri bir düzeyde ekonomik entegrasyonun sağlanması amacıyla kurulan Avrasya Ekonomik Birliği'nin (AEB) gerek fikri gerekse kurumsal ve yapısal açıdan AB'yi model aldığı, bizzat Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin tarafından da dile getirilmiştir. AEB'nin temelini oluşturan Gümrük Birliği'nin oluşturulmasında AB'den ilham aldıklarını dile getiren Putin, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'ndan AB'ye geçilmesi Avrupa'nın 40 yılını aldıysa Rusya'nın da uzun vadeli bir süreçte eski Sovyet cumhuriyetleri ile iktisadi bütünleşmeyi sağlayacak bir aşamaya geçeceklerini söylemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Putin, 2011). Bu bakımdan AEB'nin kurumsal yapısı da AB'ye büyük oranda paralellik göstermektedir (EAÖC, 2024).

1994'ten İkinci Karabağ Savaşı'nın başladığı 27 Eylül 2020'ye kadar gerek cephe hattı gerekse Azerbaycan'ın diğer bölgelerine yönelik Ermenistan tarafından çok sayıda saldırı gerçekleşmiştir. Bu dönemde üç önemli askeri gelişme yaşanmıştır. İlki, 1-5 Nisan 2016 tarihlerinde gerçekleşen "Dört Gün Savaşları"dır. Bu çatışmalarda Azerbaycan, 1994'ten sonra ilk kez cephe hattında kendi lehine değişiklik yapmayı başarmıştır. İkincisi, Mayıs 2018'de Nahçıvan'a bağlı Şarur ilçesinin Günnut köyünün işgalden kurtarılmasıdır. Üçüncüsü ise 12 Temmuz 2020'de Azerbaycan-Ermenistan sınırının kuzeyinde yaşanan Tovuz Saldırıları'dır. Bahsi geçen çatışmalarda bazı bölgelerin işgalden kurtarılması, Karabağ konusunda psikolojik bir eşik olmuştur. Özellikle Dört Gün Savaşları'na kadar Ermeni ordusunun üstün olduğu, Azerbaycan'ın askeri ve ekonomik kapasitesiyle topraklarını işgalden kurtaramayacağı yönündeki üretilmiş algı değişime uğramış, Azerbaycan ordusunun öz güveni artmıştır (Özdaşlı ve Kula, 2023). Azerbaycan, işgal sürecinde askeri, siyasi ve ekonomik kapasitesini Türkiye'nin verdiği destekle sürekli olarak arttırmıştır. Türkiye ayrıca, Karabağ'ın işgalini uluslararası alanda sürekli olarak dile getirmiş, diplomatik manada Azerbaycan'a her manada destek vermiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2025).

İkinci Karabağ Savaşı, 27 Eylül 2020'de Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına saldırısı ile başlamıştır. 44 gün devam eden savaşın ilk günü Azerbaycan ordusunun bazı yerleşim birimlerinin ve daha sonra 28 Eylül'de Ermenistan ile Karabağ arasındaki en önemli iribat noktalarından biri olan M11 karayolunu denetleyen Murovdag'ın işgalden kurtarılması Azerbaycan ordusunun ilerleyişini kolaylaştırmıştır. İlerleyen günlerde izlenen askeri stratejilerle Ermenistan ateşkes anlaşması imzalamak zorunda kalmış, Ağdam, Kelbecer ve Laçın rayonları ise 10 Kasım'da Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya Federasyonu arasında imzalanan Üçlü Bildiri ile işgalden kurtarılmıştır. 9 maddelik Bildiri'nin 4. maddesinde, Ermenistan Silahlı Kuvvetleri'nin çekilmesine paralel olarak Rus Barış Gücü'nün, Ermenilerin yaşadığı bölgede konuşlandırılacağı belirtilmektedir. Ayrıca bildiride Rus Barış Gücü'nün görev süresinin beş yıl olduğu, taraflardan birinin 6 ay öncesinden aksini belirtmediği takdirde sonraki 5 yıllık dönemler için otomatik olarak yenileneceği ifade edilmiştir (Oxu.az, 10.11.2024).

Rus Barış Gücü'nün Azerbaycan topraklarından tamamen çıkması Azerbaycan'ın 19-20 Eylül 2023 tarihlerinde gerçekleştirdiği antiterör operasyonu ile hızlanmıştır. Hatırlanacağı üzere Azerbaycan, İkinci Karabağ Savaşı'na kadar işgal edilen 13 bin kilometrekare alanın 10 bin kilometrekaresine hâkim olmuş, geri kalan 3 bin kilometrekare alanda 10 Kasım Üçlü Bildirisi'ne göre 2025 yılına kadar Rus barış birliklerinin yerleştirilmesi kabul edilmişti (Valiyev, 2023).

Üçlü Bildiri'de yer almasına rağmen Ermeni silahlı birlikleri ve etnik-ayrılıkçı Ermeni terör grupları bölgeden çıkmamış, saldırılarına devam etmişlerdir. Bununla birlikte geçici olarak Rus güçlerinin konuşlandırıldığı bölgedeki Ermeniler 30 yıllık işgal döneminde olduğu gibi İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra da Karabağ'daki madenleri yasadışı yollarla işletmeye, Azerbaycan kaynaklarını istismar etmeye ve çevreye zarar vermeye devam etmişlerdir. Bunun üzerine Azerbaycanlı çevreciler 12 Aralık 2022'de yasadışı kaçakçılığın yapıldığı Laçın Koridoru üzerinde eylem başlatmışlardır. 19-20 Eylül 2023'te yapılan operasyon ile bölge teröristlerden temizlenmiş, Azerbaycan bölgedeki egemenliğini tamamen sağlamıştır. Buradaki en önemli konulardan biri, Azerbaycan'ın sadece askeri tesisleri ve terörist grupları hedef alması, sivillere yönelik hassasiyetini muhafaza etmesidir.

İkinci Karabağ Savaşı, ayrıca Azerbaycan'ın işgali sonlandırmaya yönelik herhangi bir adımında Rusya'nın devreye gireceği, Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'nün (KGAÖ) Ermenistan'a yardım edeceği ve Ermeni lobisinin etkisiyle Batılı ülkelerin birçoğunun Ermenistan'ın yanında olacağı yönündeki bakış açısının gerçeği yansıtmadığını göstermiştir. 30 yıllık işgali 44 gün gibi kısa sürede bitiren en önemli unsur, Azerbaycan'ın uzun yıllara yayılan askeri, siyasi ve hukuki hazırlığı ile Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği çok yönlü destektir. Bu desteğin; Batılı ülkelere, İran'a ve Rusya'ya rağmen gerçekleştirilmesi de kıymetini artırmaktadır.

Rusya ve Batı'ya rağmen Türkiye, Karabağ'da dolaylı da olsa masaya oturan taraflardan biri olmuş, Karabağ'a asker göndermiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in Minsk Grubu'nu yok sayması da Türkiye'nin Karabağ konusundaki gücünü artırmıştır. Zira yaklaşık 30 yıl boyunca Birleşmiş Milletler (BM) tarafından sorunu çözmek için görevlendirilen AGİT Minsk Grubu³ sorunun çözümünü için adım atmamış, hatta tam tersine çözümün önündeki en büyük engel haline gelmiştir. Nihayetinde Aliyev açıkça AGİT Minsk Grubu'nu yok saydıklarını ifade

³ AGİT Minsk Grubu, Karabağ Sorununun barışçıl yollarla çözülmesi için 1992 yılında Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı tarafından kurulmuştur. 1994 Budapeşte Zirvesi'nde Minsk Grubu için eş başkanlık sistemi getirilmesine ve eş başkanların Rusya, ABD ve Fransa olmasına karar verilmiştir.

ederek, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki sorunların üçüncü tarafların müdahalesi olmadan karşılıklı olarak çözülmesi gerektiğini dile getirmiştir.

Başta Karabağ Sorunu olmak üzere Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan anlaşmazlıklara 1990'lı yıllardan itibaren müdahil olan Rusya ve Batılı ülkeler Ermenistan'ı desteklemiş, işgalin sona ermesi için gerçekçi adımlar atmamışlardır. Bu bakımdan 2020'den sonra ortaya çıkan bu diyalog ortamı iyi değerlendirilir ve Ermenistan Batılı ülkelerin ve İran'ın kendisini provoke etmesine izin vermezse tüm bölgenin istikrar ve barışı için tarihi bir fırsat olabilir. Özellikle 2020 yılından sonra sınır sorunları ile ilgili olarak iki ülke arasında ilk defa doğrudan görüşmelerin yapılmaya başlanması oldukça önemlidir. Benzer şekilde 10-11 Mayıs 2024'te Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanları Kazakistan'da bir araya gelerek iki ülke arasındaki sorunları başka bir ülkenin dahili olmadan ele almışlardır (Omigazy, 2024). Zira toplantı üçüncü tarafların müdahil olmadığı, dostça girişim⁴ (*good offices*) formatında gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla Kazakistan sadece tarafları bir araya getiren ev sahibi devlet statüsündedir ve Kazakistanlı yöneticiler toplantılara katılmamıştır.

3. İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI'NIN TÜRK DÜNYASININ BÜTÜNLEŞME SÜRECİNE ETKİLERİ

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandığı tarihten itibaren gerek teknolojik gerekse kurmay akıl bakımından ordusunu modernize etmeye yönelik izlediği politikalar, Karabağ'ın işgalden kurtarılmasını sağlayan en önemli unsurdur. Bununla birlikte Türkiye'nin savaşın başladığı ilk günden itibaren Azerbaycan'a verdiği çok yönlü, tutarlı ve kararlı destek de 44 gün gibi kısa bir sürede başarı kazanılmasında etkili olmuştur. Türkiye ve Azerbaycan ortaklığı sadece Karabağ'daki işgalin sona erdirilmesini sağlamamış, aynı zamanda Türk devletleri arasındaki ilişkinin çok yönlü hale gelmesine katkı sağlamıştır.

Karabağ Zaferi'nden bir yıl sonra, 12 Kasım 2021 İstanbul Zirvesi'nde Türk devletleri arasında daha kurumsal ve daha sıkı bir bütünleşmeyi öngören Türk Devletleri Teşkilatı'nın kurulması bu bakımdan oldukça anlamlıdır. Temelleri 1992'de Türk Dili Konuşan Devletler Zirvesi ile atılan ve daha çok siyasi, ekonomik ve kültürel iş birliği çerçevesinde gelişen bu yapının, 2021'de güvenlik ile ilgili alanları daha net içerir şekilde çok yönlü bir kuruluşa evrilmesinin itici gücü İkinci Karabağ Savaşı olmuştur. Zira bu savaşta, Türkiye ve Azerbaycan ortaklığının ne denli önemli sonuçlar verebileceği somut olarak diğer Türk devletleri tarafından da görülmüştür. Bu savı destekleyen en önemli verilerden biri, TDT'nin temellerinin atıldığı Türk Dili Konuşan Devletler Zirvelerinden sonra açıklanan zirve bildirileri ile Karabağ Savaşı sonrası açıklanan zirve bildirileri arasındaki farklardır.

Öncelikle vurgulamak gerekir ki, 1992'den itibaren yayınlanan zirve bildirilerinde güvenlikten kastedilen terörizm, dini aşırıcılık ve ayrımcılık iken, örneğin TDT'nin 12 Kasım 2021 İstanbul Zirve Bildirisi'nde "*güvenlik meselelerinde yakın eşgüdüm ve iş birliği*" yapılacağı yönündeki beklenti, 11 Kasım 2022 Semerkant Zirve Bildirisi'nde daha ileri bir seviyeye çıkarılarak "*...savunma sanayii ve askeri alanda daha yakın iş birliği*" şeklinde ifade bulmuştur. Benzer şekilde 3 Kasım 2023'te Astana'da toplanan TDT Zirve Bildirisi'nde "*...düzenli güvenlik istişarelerinin sürdürülmesi ve savunma sanayii ve askeri konularda daha yakın iş birliği*" yapılması yönündeki sözler de bu bağlamda oldukça önemlidir. Buna paralel olarak Türk devletlerinin Milli Güvenlik Kurseyi (MGK) Başkanları toplantıları 2022'den bu yana düzenli olarak yapılmaya başlanmıştır (Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, 2022).

7 Ekim 2025'te Azerbaycan'ın Gebele şehrinde düzenlenen "Türk Devletleri Teşkilatı 12. Zirvesi" ise Türk devletleri arasındaki askeri iş birliğinin en açık şekilde ifade bulduğu zirve toplantılarından biri olmuştur. Özellikle Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in TDT ülkeleri arasında ortak tatbikat yapılmasını önermesi oldukça önemlidir. Zirve kapsamında yaptığı konuşmada güvenlik sağlanmadan gelişimin mümkün olmayacağını ifade eden Aliyev, TDT'ye üye ülkeler arasında askeri ve askeri teknik alandaki iş birliğinin önemine Türkiye-Azerbaycan askeri iş birliği üzerinden vurgu yapmıştır. Son 1 yılda Türkiye ve Azerbaycan'ın 25'ten fazla ortak tatbikat yaptığını ifade eden Aliyev, TDT ülkeleri arasında savunma ve güvenlik alanlarında geniş iş birliklerini göz önünde bulundurarak 2026'da Azerbaycan'da TDT ülkelerinin ortak askeri tatbikat yapmasını önermiştir (Anadolu Ajansı, 07.10.2025). Dolayısıyla 1992'den beri ilk defa Türk devletleri arasında askeri alanda iş birliği yapılması isteği zirve bildirilerinde açıkça yer bulmuştur. Bu noktada Türk devletlerinin uzun süre askeri ve

⁴ Devletler arasındaki müzakere sürecinin başlatılması için bir yöntem olan dostça girişim; tarafların bir araya getirilmesini ve müzakerelerin kolaylaştırılmasını sağlamakla sınırlıdır. Dostça girişimde bulunan tarafın müzakerelere katılımı söz konusu değildir, sadece ev sahibi sıfatıyla tarafları bir araya getirme görevi bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Bilder, 1986, s. 24).

güvenlik konuları arka planda tuttukları anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Türk Dili Konuşan Devletler Zirvesi'nin ilkinin gerçekleştirildiği 1992'de yaşananlar, Türk Dünyası'nın bütünleşmesinde alınan mesafeyi göstermesi açısından dikkate değer bir kıyaslama olacaktır. Örneğin 30-31 Ekim 1992'de gerçekleşen ilk zirvede, Azerbaycan dışındaki diğer Türk devletleri Türkiye'nin hazırladığı ilk bildiriye imzalamayı uygun bulmayarak, kesin taahhütleri gerektirmeyen Ankara Bildirisi'ni imzalamışlardır (Amirbek vd., 2017, s. 167).

İkinci Karabağ Savaşı sırasında Türk devletlerinin farklı düzeylerde Azerbaycan'ın yanında olması Türk Dünyası'nın bütünleşmesi açısından oldukça önemlidir. Özellikle KGAÖ üyesi Kazakistan ve Kırgızistan'ın gerek örgüt içinde gerekse uluslararası siyasette verdikleri destek oldukça mühimdir. Buradaki önemli olan nokta, Ermenistan'ın da KGAÖ üyesi olmasıdır. Hatta savaş sırasında ve sonrasında Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan sık sık Kazakistan ve Kırgızistan'ı kastederek KGAÖ üyesi ülkelerin Azerbaycan'a destek vermelerinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. Benzer şekilde, Azerbaycan'ın 19-20 Eylül 2023'te düzenlediği antiterör operasyonundan önce, 8 Temmuz 2023'te Karabağ'daki ayrılıkçılar tarafından gerçekleştirilen yasadışı seçimlere de Türk Dünyası ortak tepki göstermiştir. Türkiye, Kazakistan (Kırım Haber Ajansı, 2023a) ve Özbekistan (Kırım Haber Ajansı, 2003b) seçimleri tanımadıklarını belirten resmî açıklamalar yaparken, TDT'de provokatif eylemi olarak nitelendirdiği sözde seçimleri kınamıştır (Organization of Turkic States, 09.09.2023).

Türk devletleri arasındaki dayanışma ruhu ve iş birliği İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra da devam etmiştir. Başta Türkiye olmak üzere Türk devletlerinin işgalden kurtarılan Karabağ'ın yeniden imarına yönelik de destekleri devam etmektedir. Fuzuli'de Kazakistan Çocuk Yaratıcılık Merkezi, Özbekistan Mirzo Uluğbek Okulu'nu açarken, Kırgızistan ise Ağdam'da okul inşa edeceğini duyurmuştur.

Türkiye'nin Türk Dünyası'nı bütünleştirme hedefi uluslararası alanda farklı tepkilere neden olmuş, bazı refleksler de ortaya çıkmıştır. Örneğin, Batı'da bazı çevreler Türkiye'nin, güç bloklarının ortadan kalkmasından yararlanarak ve AB'den dışlanmasına bir tepki olarak alternatif bir Türkçe konuşan dünya topluluğu oluşturma arayışında olduğunu savunmuştur. Rusya ve İran'da ise Türkiye'nin bu yöneliminin bir tür Turancılık ve Pantürkizm olduğu, kendilerinin toprak bütünlüklerini gelecekte tehlikeye sokacak bir yayılmacılık ihtimali taşıdığına dair tepkiler ortaya çıkmıştır (Sarıkaya, 2021).

4. TÜRK DÜNYASI'NIN BÜTÜNLEŞTİREN ÇATI ÖRGÜT: TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla beş Türk devletinin bağımsızlıklarını kazanması, Türk dış politikası açısından tarihi fırsatlara kapı aralamıştır. Bu tarihten itibaren Türkiye ile Türk Dünyası arasında siyasi, ekonomik ve kültürel iş birliğinin artırılması amacıyla birçok adım atılmıştır. Günümüzde kurumsallaşmış bir örgüt haline gelen Türk Devletleri Teşkilatı'nın temelleri de bu dönemlerde atılmıştır. TDT'nin kurulmasını sağlayan süreç, 1992 yılında Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan devlet başkanlarının katılımıyla Ankara'da düzenlenen "Türk Dili Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirvesi" ile başlamıştır. Belirli aralıklarda düzenlenen bu zirve toplantılarında, ağırlıklı olarak Türk devletleri arasındaki tarihi ve kültürel ortaklıklar üzerinden iş birliğinin geliştirilmesi, ekonomik ve siyasi alanlarda daha yakın ilişki kurulması gibi konular üzerinde durulmuştur. Söz konusu dönemlerde post-Sovyet bölgelerde bulunan Türk devletleri üzerindeki nüfuzu bugünle kıyaslandığında oldukça güçlü olan Rusya'nın tepkisini çekebilecek askeri ve stratejik konular ise daha dolaylı olarak ele alınmıştır. Zira bağımsızlıklarını yeni kazanmış Türk devletleri o tarihlerde Moskova'nın "hassasiyetlerini" dikkate almak zorunda kalmışlardır. Nihayetinde bu devletler, bir asrı aşkın bir süre boyunca Çarlık ve Bolşevik Rusya'nın hakimiyetinde yaşamak zorunda kalmışlardır (Akıncı, Jafarlı, 2020, s.511-521).

1990'lı yılların başlarında Rusya, Türk devletleri arasında giderek artan iş birliğini kendisi açısından bir tehdit olarak algılamıştır. 1. Türk Dili Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirvesi sonrasında hazırlanan ilk bildirinin bazı Türk devletleri tarafından imzalanmamasında Moskova'nın bu hassasiyetinin etkili olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle zirvenin sonunda kesin taahhütler bulunmayan, örneğin bölgede güvenliğin artırılması, fikir uyuşmazlıklarına barışçıl yollarla çözüm bulunması, hidrokarbon kaynaklarının üretimi ve işletilmesine yönelik projelerinin birlikte gerçekleştirilmesi, iletişim sektöründe iş birliğine gidilmesi gibi somut olmayan beyanların yer aldığı Ankara Bildirisi imzalanmıştır (Amirbek vd. 2017, s. 167).

Moskova'nın bu tavrını desteklemesi açısından 1994'te İstanbul'da yapılan 2. Türk Dili Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirvesi'nden hemen önce, Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü'nün bahsi geçen toplantıdan endişe duyduklarını ve katılımcı ülkelerin Pan-Türkçü duygulara kapılmamaları gerektiğini ifade eden beyanatı da önemlidir. Bu açıklamaya karşı dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Türkiye'nin Pan-Türkçü ya da Pan-

İslâmcı hedeflerinin ve Türkistan'da nüfuz geliştirmeye yönelik niyetinin olmadığını dile getirmiştir (Amirbek vd. 2017, s. 169). Bu nedenlerin de etkisiyle TDT'nin temelini atıldığı bu dönemlerde ekonomik, kültürel ve eğitim alanlarında yoğun olarak iş birliğini geliştirecek kararlar alınmış, stratejik alanlardaki iş birlikleri ise bu tür hassasiyetler dikkate alınarak zamana yayılmıştır.

3 Ekim 2009'da Nahçıvan Anlaşması imzalanmasıyla Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Keneşi) kurulmuş ve zirve toplantıları yerine Türk devletleri arasında daha sıkı bir örgütlenme zemini tesis edilmiştir.⁵ 12 Kasım 2021'de düzenlenen İstanbul Zirvesi'nde ise Türk Keneşi yeniden yapılandırılarak TDT adını almıştır.⁶ 1992'den itibaren devam eden uzun bir kurumsal altyapının çıktısı olan TDT, Türk devletleri arasında çok yönlü iş birliğini ve entegrasyonu geliştirmeyi ilke olarak benimsemiş, daha önce gündeme gelmeyen veya daha az üzerinde durulan konuları gündemine almaya başlamıştır. Bununla birlikte TDT'nin ilişkili kuruluşları olan Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY),⁷ Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA),⁸ Türk Akademisi,⁹ Türk Kültür ve Miras Vakfı¹⁰ ile Ortak Türk Ticaret ve Sanayi Odası¹¹ da Türk Dünyası'nın bütünleşmesinde önemli aktörler olarak görülmektedir. Türk Dünyası'nın bütünleşmesi sürecine en fazla katkı sağlayan kurumlardan biri de eğitim, kültür, bilimsel toplantı gibi çok farklı alanlarda faaliyet sürdüren Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı ve 2009'da faaliyetlerine başlayan Yunus Emre Enstitüsü'dür.¹² Benzer şekilde 1992-1997 yılları arasında Türk Dünyası'na yönelik yayın yapan TRT Avrasya Televizyonu, günümüzde ise TRT Avaz da Türk halkları arasındaki iletişimin geliştirilmesine katkı sağlamıştır.

Kurumsal manada derinleşme ile birlikte TDT'nin üye sayısında da artış yaşanmıştır. 15 Ekim 2019'da Bakü'de düzenlenen 7. Zirve'de Özbekistan teşkilata üye olarak katılmıştır. 3 Eylül 2018'de Kırgızistan'da düzenlenen 6. Zirve'de Macaristan, 12 Kasım 2021'de İstanbul'da düzenlenen 8. Zirve'de Türkmenistan¹³, 11 Kasım 2022'de Semerkant'ta düzenlenen 9. Zirve'de Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC), 3 Kasım 2023'te Astana'da düzenlenen 10. Zirve'de ise Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT)¹⁴ TDT'ye gözlemci üye statüsü ile katılmıştır.

Türk Dünyası'nın gelecek on yıllarda yol haritası olarak değerlendirilen "2040 Vizyon Belgesi", 12 Kasım 2021 İstanbul Zirvesi'nde kabul edilmiştir. Türk halkları arasındaki iş birliği ve dayanışmanın genişletilerek derinleştirilmesinin teyit edildiği belgede, "Siyasi ve Güvenlik İşbirliği", "Ekonomik ve Sektörel İşbirliği", "Halklararası İşbirliği" ve "Üçüncü Taraflarla İşbirliği" olmak üzere dört ana başlıkta kurumsal ve ikili ilişkiler düzeyinde ilişkilerin derinleştirilmesi hedefine vurgu yapılmıştır (Beylur, 2021). Siber güvenlikten uzay çalışmalarına, turizmde yeşil enerjiye kadar pek çok önemli ve güncel alanlarda iş birliği yapılmasını öngören

⁵ Kurumsal merkezi İstanbul olan Türk Keneşi'nin akademik merkezi Kazakistan'da bulunmaktadır. Bkz. (Türk Devletleri Teşkilatı, 2024a).

⁶ Türk Devletleri Teşkilatı'nın ilişkili olduğu kuruluşlar TÜRKSOY, TÜRKPA, Türk Akademisi, Türk Kültür ve Miras Vakfı ve Ortak Türk Ticaret ve Sanayi Odası'dır. Bkz. (Türk Devletleri Teşkilatı, 2024a).

⁷ Türk Dünyası'nın UNESCO'su olan TÜRKSOY, 1993 yılında, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanları tarafından imzalanan anlaşmayla kurulmuştur. UNESCO, Türk Dünyası'nda kurulan ilk iş birliği teşkilatı olma özelliğine de sahiptir. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan, Başkurdistan, Altay, Saha, Tuva ve Hakas Cumhuriyeti ile Moldova'ya bağlı Gagavuz Yeri de TÜRKSOY'a gözlemci üye olarak katılmışlardır. Bkz. (TÜRKSOY, 2024).

⁸ Merkezi Bakü olan Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA) 21 Kasım 2008'de kurulmuş olup, parlamenter diplomasinin geliştirilmesi suretiyle, üye ülkeler arasındaki mevcut bağları her alanda güçlendirmeye katkı sunmayı amaçlamaktadır. TDT'ye ilişkili kuruluşlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Türk Devletleri Teşkilatı, 2024b).

⁹ Merkezi Kazakistan'da bulunan Türk Akademisi, 2012 yılında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye tarafından dil, edebiyat, kültür ve tarih alanlarında ortak bilimsel araştırmaları koordine etmek ve kadim Türk medeniyetinin özgün kaynaklara dayalı olarak incelenerek insanlığa olan katkısını değerlendirmek amacıyla kurulmuştur. Bkz. (Türk Devletleri Teşkilatı, 2024c).

¹⁰ 2012 yılında Bişkek Zirvesi'nde kurulan Türk Kültür ve Miras Vakfı, üye ülkelerde Türk mirasını korumayı ve bu yönde projeler geliştirmeyi hedeflemektedir. Bkz. (Türk Devletleri Teşkilatı, 2024d).

¹¹ 2019 yılında İstanbul'da daimi bir sekreteryası ile kurulan Ortak Türk Ticaret ve Sanayi Odası, Türk Devletlerinin iş çevreleri arasındaki iş birliğini desteklemeyi, ekonomik entegrasyon ile ekonomik ve sosyal kalkınmayı daha da ileri seviyeye taşımayı amaçlamaktadır (Türk Devletleri Teşkilatı, 2024e).

¹² Yunus Emre Enstitüsü, birçok ülkede kurduğu merkezlerde eğitim-öğretim çalışmalarının yanı sıra Türk dilinin, tarihinin, kültürünün ve sanatının tanıtılması amacıyla birçok faaliyet yürütmekte, bilimsel çalışmalara destek vermektedir.

¹³ Türkmenistan'ın TDT'ye gözlemci üye olmasının temel nedenlerinden biri, 1995 yılında BM daimi tarafsızlık statüsü kazanmasıdır.

¹⁴ EİT, 1985 yılında Türkiye, İran ve Pakistan tarafından bölgesel ekonomik iş birliğini geliştirmek amacıyla kurulmuş olup, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlıklarını kazanan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan ile Afganistan örgüte üye olmuştur (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 2024).

adı geçen belgedeki en önemli başlıklardan biri hiç şüphesiz üye ülkeler arasında güvenlikle ilgili iş birliğinin artırılması hedefinin açıkça yer almasıdır.

6 Temmuz 2024 tarihinde düzenlenen TDT Gayriresmi Zirvesi’nde imzalanan Karabağ Bildirisi de Türk devletleri arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi bakımından önemlidir. Bildiride yer alan, “Stratejik ortaklıklarını daha da güçlendirmek, derinleştirmek ve TDT’nin ortak stratejisini şekillendirmek için Türk devletlerinin siyaset, ekonomi, ulaştırma, savunma sanayisi, insani, eğitim ve kültür alanlarındaki tüm potansiyelin ve fırsatların kullanmasının önemi vurgulanmıştır (Türk Devletleri Teşkilatı, 2024f).

5. TÜRK DEVLETLERİ ARASINDAKİ İKİLİ İLİŞKİLERİN TÜRK DÜNYASININ BÜTÜNLEŞMESİNE KATKISI

Türk Dünyası bütünleşme süreci bir taraftan TDT’nin çatısı altında kurumsal olarak devam ederken, diğer taraftan ise Türk devletleri arasındaki ikili ilişkiler ile ivme kazanmaktadır. Türk devletleri arasında farklı alanlarda çok sayıda ikili iş birliği ve ittifak anlaşmaları imzalanmıştır. Bu manada Türkiye ve Azerbaycan arasındaki askeri iş birliği, diğer Türk devletleri açısından da bir modeldir. Zira Türkiye ile askeri ilişkiler bakımından Azerbaycan, sadece iş birliği derecesine göre değil, Türk askeri ve güvenlik servisleriyle entegrasyon açısından da *sui generis* bir örnektir. 1990’ların başlarında Sovyet eğitim ve operasyon modelinden Türk modeline geçen Azerbaycan ordusu Türk eğitimci tarafından eğitilmiş, çok sayıda Azerbaycanlı subay Türk askeri okullarında eğitim görmüş ve Türk askeri teçhizatı uzun yıllardır Azerbaycan tarafından kullanılmaya başlanmıştır (Outzen, 2024, s. 22-23). İki ülke arasında 1992’den sonra birçok önemli anlaşma imzalanmış olup,¹⁵ bunlar arasında 16 Ağustos 2010’da imzalanan Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması ve 15 Haziran 2021’de imzalanan Şuşa Beyannamesi oldukça önemlidir. Stratejik Ortaklık Anlaşması’nın 2. maddesinde “*tarafardan birinin saldırıya uğraması durumunda diğer ülkenin tüm imkân ve kabiliyetlerini kullanarak diğerine yardımda bulunacağı*” yönündeki ifadelerle iki ülke arasında askeri ittifak resmen kurulmuştur.¹⁶ Şuşa Beyannamesi ile ise ikili ilişkiler resmen müttefiklik seviyesine çıkarılmıştır. Devletler arası ilişkiler açısından en üst düzey ilişki biçimini ifade eden “müttefiklik”, Türkiye ile Azerbaycan arasında imzalanan bir anlaşmada ilk kez ve açıkça yer almıştır.

Diğer taraftan Türkiye dışındaki diğer Türk devletleri arasındaki sorunlar çözülmekte ve askeri ve güvenlik temelli ilişkiler de gittikçe derinleşmektedir. İlk olarak Azerbaycan ve Türkmenistan arasındaki en önemli sorun olan Hazar Denizi’nin statüsü sorunu, kıyıdaş devletler arasında 2018’de imzalanan anlaşmadan sonra büyük oranda çözülmüş, iki ülkenin deniz yatağında petrol arama konusunda yaşadığı sorun ise 21 Ocak 2021’de imzalanan anlaşma ile kesin olarak karara bağlanmıştır.¹⁷ İlham Aliyev tarafından “tarihi” olarak nitelendirilen bu anlaşmayla, Azerbaycan’ın “Kepez”, Türkmenistan’ın ise “Serdar” olarak nitelendirdiği ve “Dostluk” olarak değiştirilen deniz yatağının ortak işletilmesine karar verilmiştir. Böylece Azerbaycan ve Türkmenistan, Hazar Denizi’nde ilk kez ortak yatak işletmeye başlayacaktır (Əsədova, 2023, s. 116).

Özbekistan ve Kırgızistan arasında Sovyetler Birliği döneminden kaynaklanan sınır sorunları 2023’de kesin olarak çözüldükçe, Kazakistan ile Özbekistan arasındaki devlet sınırlarını belirlemesine yönelik anlaşma 19 yıl süren müzakerelerin ardından 4 Temmuz 2023’te yürürlüğe girmiştir (Қыдырбаева, 2023). 23 Ağustos 2024’te ise Azerbaycan ile Özbekistan, ikili ilişkileri müttefiklik düzeyine çıkaran bir ittifak anlaşma imzalanmıştır (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, 2024). Ocak 2025 itibarıyla ise iki ülke arasında kimlik kartı ile seyahat konusunda ön görüşmeler başlamıştır (Modern.az, 2025). 19 Aralık 2022’de Kazakistan ve Özbekistan (Осман, 2024), 20 Nisan 2024’te ise Kazakistan ve Kırgızistan Müttefiklik Anlaşmaları imzalamışlardır (ANKASAM, 2024). Kazakistan ve Özbekistan, müttefik anlaşmasına ek olarak 8 Ağustos 2024’te müttefiklik ilişkilerini derinleştirecek yeni bir anlaşmaya da imza atmıştır.

Türk Savunma Sanayi’nde son yıllarda yaşanan gelişme ile Türkiye küresel silah ticaretinde öne çıkan devletlerden biri olmuştur. Özellikle Türk savunma sanayii açısından adeta bir marka değeri haline gelen Türk silahlı/insansız

¹⁵ Bu anlaşmalardan bazıları; 24 Ocak 1992 tarihli Dostluk ve İşbirliği Anlaşması, 2 Kasım 1992 tarihli İşbirliği ve Dayanışma Anlaşması, 9 Şubat 1994 tarihli Dostluğun ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma, 5 Mayıs 1997 tarihli Stratejik Ortaklığın Derinleştirilmesine İlişkin Deklarasyon, 16 Ağustos 2010’da Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması’dır.

¹⁶ Anlaşmanın tam metni için bkz. (Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması, 2024).

¹⁷ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Kaya, 2024, s. 172-207).

hava araçları (S/İHA), fiyat/kalite performansı açısından muadillerinden daha fazla tercih edilmeye başlanmıştır. Nitekim 2014'te S/İHA satışında Çin zirvedeyken, 2021'de Çin'i geride bırakan Türkiye dünyanın en büyük S/İHA tedarikçisi haline gelmiştir. İkinci Karabağ Savaşı'nın yanı sıra Türk S/İHA'ları'nın Libya ve Ukrayna'da gösterdiği başarı ve teslimattaki hızı küresel piyasada Türkiye'yi ön plana çıkarmıştır. Amerikan Güvenlik Merkezi'nin 8 Eylül 2024 tarihli raporuna göre 2018'den bu yana Türkiye, küresel İHA satışının %65'ini gerçekleştirmiştir (Campbell, 2024).

Türk S/İHA'larına olan küresel ilginin 2021'den itibaren artması ve Türkiye'nin dünya S/İHA tedarikinde lider konuma gelmesinde, İkinci Karabağ Savaşı'nda Türk S/İHA'larının gösterdiği üstün performansın oldukça etkili olduğu söylenebilir. Nitekim İkinci Karabağ Savaşı ile Türk savunma sanayinin gelişiminin tüm dünyada ve elbette Türk Dünyası'nda daha net görülmesinin Türkiye'nin Azerbaycan dışındaki Türk devletleri ile askeri ve güvenlik alanındaki ilişkilerine olumlu etki yaptığı aşikardır. Bu bakımdan İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra Türk devletleri arasındaki ilişkilerde nispeten daha geri planda kalan askeri/güvenlik alanlarında da büyük ilerleme kaydedilmesine dair güçlü bir irade ve özgüven ortaya çıkmıştır.

Her ne kadar Türkiye'nin 2020'den önce de Türk devletleri ile askeri ilişkileri mevcut olsa da bu tarihten sonra büyük gelişme kaydedilmiştir. Ülke bazında ele aldığımızda Türkiye'nin Azerbaycan'dan sonra en fazla askeri alanda iş birliği yaptığı Türk devleti olan Kazakistan ile de 2020'den sonra daha kapsamlı ortaklıklar geliştirdiği görülmektedir. Bu bağlamda 2022'de Türkiye-Kazakistan arasında İstihbarat ve Askeri İşbirliği Protokolü'nün imzalanması, Aselsan, TUSAŞ, OTOKAR gibi askeri şirketlerin faaliyetlerinin artması dikkate değerdir. Kırgızistan ise 2021 yılında Türkiye'den çok sayıda Bayraktar TB2 S/İHA ve askeri araç almış ve bu askeri iş birliği 2022, 2023 ve 2024 yıllarında da artarak devam etmiştir. Özbekistan'ın Türkiye ile askeri iş birliği 2020'den önce başlasa da bu tarihten sonra arttığı görülmüştür. Özellikle 23 Kasım 2022'de imzalanan Askeri İşbirliği Anlaşması ile Türkiye ve Özbekistan arasındaki askeri alandaki yakınlaşmanın arttığı görülür. Son olarak Türkiye-Türkmenistan askeri iş birliği oldukça dikkat çekicidir. Zira bağımsızlığını ilan ettikten sonra 1995 yılında Daimi Tarafsızlık Statüsü elde eden Türkmenistan, Türk Dünyası da dahil olmak üzere diğer ülkelerle ilişkilerinde daha kontrollü olmuştur. Buna rağmen Türkmenistan'ın Türkiye ile askeri alandaki ilişkisi uzun bir geçmişe ve kapsamlı bir iş birliğine dayanmaktadır. Örneğin, daha 2012-2017 yılları arasında bile Türkmenistan'ın en büyük silah ihracatçısı Türkiye olmuştur. Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü'nün (SIPRI) Mart 2019'daki raporuna göre, Türkiye %46 ile Türkmenistan'ın ana silah tedarikçisi haline gelmiştir. Türkmenistan, başta Türk S/İHA'ları olmak üzere Türkiye'den farklı kalemlerde birçok askeri teçhizat satın almaktadır. Türkiye'nin, Türkmenistan'ın ana silah ihracatçısı olma durumu, son yıllarda Aşkabat'ın gerek Ankara gerekse Türk Dünyası ile daha yakın ilişki kurma yolundaki politikasında etkili bir unsur olmuştur.

Rusya'nın Gürcistan ve Ukrayna'ya yönelik saldırgan politikaları, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgaline verdiği destek nedeniyle, post-Sovyet coğrafyadaki birçok devlet gibi Türk devletlerinde de Moskova'ya askeri/güvenlik konularında daha az bağımlı olma fikri hem resmi hem de kamuoyu nezdinde daha fazla kabul gören bir görüş haline gelmiştir. Türk devletlerindeki nesil değişimi, Sovyet eğitim sistemine tabi olmuş, dolayısıyla siyasi, askeri ve kültürel açıdan Rus etkisine maruz kalan yöneticilerin sayılarının azalması, Türkiye'nin bu ülkelerdeki etkisini daha kolay artırmasını sağlamıştır. Bununla birlikte Rusya'nın askeri manada boşalttığı alanları, diğer güçlü ve emperyal komşu Çin'in bütünüyle doldurmasına yönelik de Türk devletlerinde ciddi manada endişe bulunmaktadır. Bu durum Türkiye ile daha sıkı askeri iş birliği yapılması fikrinin daha geniş kitlelerce kabul görmesini kolaylaştırmıştır. Güvenlik dışı kolektif ve çok taraflı iş birliği, Türk devlet liderleri ve halklar için "normal" görünmeye başladığında, daha fazla askeri ve güvenlik iş birliğine giden evrimsel yolun da normalleşeceği söylenebilir (Outzen, 2024, s. 22).

6. SONUÇ

27 Eylül 2020'de Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına saldırısıyla başlayan İkinci Karabağ Savaşı, Karabağ'ın 30 yıllık işgalinin sona ermesiyle sonuçlanmıştır. Savaşın başladığı ilk günden itibaren Türkiye'nin Azerbaycan'a sunduğu koşulsuz desteğe ek olarak, diğer Türk devletleri de farklı düzeylerde Azerbaycan'a yönelik desteklerini açıkça ifade etmişlerdir. Hatta Ermenistan ile birlikte KGAÖ üyesi olan Kazakistan ve Kırgızistan'ın Azerbaycan'ın yanında olması, Ermeni siyasetçilerin tepkisine neden olmuştur. Bununla birlikte İkinci Karabağ Savaşı, bir yandan Azerbaycan'ın bölgesel güç olduğunu kanıtlarken, diğer taraftan ise Türkiye ve Azerbaycan arasındaki çok yönlü iş birliğinin büyük hedefleri gerçekleştirebilme iradesini ortaya koymuştur. Bu durum, Türk devletleri arasında daha sıkı bir bütünleşme sürecini teşvik etmiştir. Bunun en somut göstergesi, 1992'de Türk Dili

Konuşan Devletler Zirvesi ile temelleri atılan ve ardından 2009 yılında Türk Keneşi haline gelen yapının daha da kurumsallaşarak TDT adı ile uluslararası bir örgüt yapısına kavuşmasıdır.

İkinci Karabağ Savaşı'nda Türk savunma sanayini kullanan, ordusunu Türk Silahlı Kuvvetlerinin yapısına göre modernize eden Azerbaycan'ın çok kısa sürede başarıya ulaştığı diğer Türk devletleri tarafından da daha net görülmüştür. İşgalin, uzun yıllar boyunca Rusya, ABD, Fransa ve İran gibi ülkeler tarafından desteklenen bir devlete rağmen sona erdirilmesi ise verilen mücadelenin boyutlarını göstermektedir. Türkiye-Azerbaycan arasındaki askeri iş birliğinin Azerbaycan'ı sahada başarıya ulaştırması ve Türk savunma sanayinin ulaştığı teknolojik seviyenin daha net olarak görülmesi, diğer Türk devletlerini Türkiye ile daha yakın askeri ilişki kurmaya yöneltmiştir. Neticede gerek Türkiye'nin diğer Türk devletleriyle gerekse de Türk devletlerinin kendi aralarında askeri, güvenlik ve savunma temelli ilişkilerinde 2020'den sonra pozitif bir ivme yaşanmıştır.

2020 yılından sonra Türk dünyasının bütünleşmesinde olumlu gelişmeler yaşanmasına rağmen, bu süreci yavaşlatan bazı konular da mevcuttur. Özellikle Türk devletleri arasındaki ticaret hacminin beklenen seviyeye ulaşamaması ekonomik bütünleşmenin tam olarak gerçekleşmesini engellemektedir. Taşımacılık ve lojistik ile ilgili bazı meselelerin yanı sıra Türk devletlerinde hali hazırda uygulanan ekonomik politikalar ile gümrük ile ilgili kurallar arasındaki farklılık Türk devletleri arasında ikili ve çok taraflı ekonomik ilişkilerin geliştirilmesini zorlaştırmaktadır. Türk devletlerinin gümrük kurallarının uyumlaştırılması, basitleştirilmesi, olabildiğince standart hale getirilerek gümrüklerde teknolojik ve dijital araçların daha yoğun olarak kullanılmasıyla ekonomik bütünleşme daha hızlı bir şekilde gerçekleştirilecektir. Bu kapsamda ortak lojistik koridorların artırılması, var olanların geliştirilmesi de oldukça önemlidir.

Kanımızca Türk Dünyasının daha sıkı bütünleşmesini engelleyen en önemli konuların başında resmi düzeyin aksine Türk halkları arasındaki entegrasyonun istenilen seviyeye ulaşamaması, toplumsal katmanlar arasındaki iletişimin tam olarak sağlanamamasıdır. Bu durum Türk dünyası halklarının birbirlerini daha yakından tanımalarını engellemektedir. Dolayısıyla Türk devletleri arasındaki turizmin geliştirilmesi için vizelerin kaldırılması yeterli değildir. Özellikle taşıma maliyetlerinde birtakım indirim ve muafiyetlerin sağlanması TDT'nin öncelikleri arasında yer alırsa Türk devletleri arasındaki entegrasyon tam olarak sağlanacaktır.

YAZARIN BEYANI

Katkı Oranı Beyanı: Yazar, çalışmanın tümüne tek başına katkı sağlamıştır.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

KAYNAKÇA

Akıncı, A. ve Jafarli, J. (2020). Rusya kıskacındaki Türk devletlerinin kimlik mücadelesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(4), 505-524.

Amirbek, A., Anuarbekuly, A. ve Makhanov, K. (2017). Türk dili konuşan ülkeler entegrasyonu: Tarihsel geçmişi ve kurumsallaşması. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 164-204.

Anadolu Ajansı. (2025). *Azerbaycan'ın Gebele şehrinde "Türk Devletleri Teşkilatı 12. Zirvesi" başladı.* <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/azerbaycanin-gebele-sehrinde-turk-devletleri-teskilati-12-zirvesi-basladi/3709716> adresinden 1 Kasım 2025 tarihinde alınmıştır.

ANKASAM. (2024). *Kazakistan ve Kırgızistan, müttefiklik ilişkilerinin derinleştirilmesi ve genişletilmesine ilişkin bir Antlaşma imzaladı.* <https://www.ankasam.org/kazakhstan-and-kyrgyzstan-signed-a-treaty-on-deepening-and-expanding-allied-relations/> adresinden 1 Temmuz 2024 tarihinde alınmıştır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (2024). *Azərbaycan-Özbəkistan sənədləri imzalanıb.* <https://president.az/az/articles/view/66727> adresinden 11 Eylül 2024 tarihinde alınmıştır.

- Beylur, S. (2021). Türk Dünyası bütünleşmesinde yeni bir dönüm noktası: “Türk Dünyası 2040 vizyonu” (Weekly E-bulletin No. 331). *Eurasian Research Institute*. <https://www.eurasian-research.org/wp-content/uploads/2021/12/Haftalik-e-bulten-29.11.2021-05.12.2021-No-331.pdf>
- Bilder, R. B. (1986). An overview of international dispute settlement. *Emory Journal of International Dispute Resolution*, 1(1), 1-32.
- Birdişli, F. (2020). Bölgesel güvenlik. O. Bingöl ve A. B. Varlık (Ed.), *Güvenlik çalışmaları: Kuramsal yaklaşımlar* içinde Cilt I, İstanbul Arel Üniversitesi Yayınları.
- Campbell, M. (2024). *Drone proliferation dataset*. Center for a New American Security. <https://www.cnas.org/publications/reports/drone-proliferation-dataset> adresinden 11 Kasım 2024 tarihinde alınmıştır.
- Carleton Univesity. (2024). *Extension: What is regional integration?*. <https://carleton.ca/ces/elearning/?p=279> adresinden 21 Ağustos 2024 tarihinde alınmıştır.
- Dedeoğlu, B. (2015). Uluslararası ilişkilerde özel bir alan: Bölgesel bütünleşme. *Yeniüzyıl*.
- Əsədova, N. (2023). Xəzər Dənizinin enerji resurslarından istifadədə Azərbaycan-Türkmənistan əlaqələri. *Şərq Araşdırmaları*, 2, 113-118.
- Günay, Ü. (1989). Din ve sosyal bütünleşme. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(6), 1-14.
- Haas, E. B. (1961). International integration: The European and the universal process. *International Organization*, 15(3), 366–392. <https://doi.org/10.1017/S0020818300002207>
- Kaya, E. (2024). Azerbaycan-Türkmenistan ilişkileri ve son dönemdeki yakınlaşmanın ana dinamikleri. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi*, 17(46), 172-207.
- Kırım Haber Ajansı. (2023a). *Türk Dünyası harekete geçti: Kazakistan'dan Azerbaycan'a Karabağ desteği!*. <https://www.qha.com.tr/turk-dunyasi/turk-dunyasi-harekete-gecti-kazakistan-dan-azerbaycan-a-karabag-destegi-478214> adresinden 10 Temmuz 2024 tarihinde alınmıştır.
- Kırım Haber Ajansı. (2023b). *Türk Dünyasından ilk adım: Özbekistan'dan Azerbaycan'a Karabağ desteği*. <https://www.qha.com.tr/turk-dunyasi/turk-dunyasindan-ilk-adim-ozbekistan-dan-azerbaycan-a-karabag-destegi-478168> adresinden 10 Temmuz 2024 tarihinde alınmıştır.
- Modern.az. (2025). *Özbəkistana da şəxsiyyət vəsiqəsi ilə gedə biləcəyik*. <https://modern.az/olke/505249/zbekistana-da-shexsiyyet-vesiqesi-ile-gede-bileceyik/> adresinden 02 Şubat 2025 tarihinde alınmıştır.
- Omirgazy, D. (2024). *Azerbaijan, Armenia hold peace talks in Almaty*. The Astana Times, <https://astanatimes.com/2024/05/azerbaijan-armenia-hold-peace-talks-in-almaty/> adresinden 12 Aralık 2024 tarihinde alınmıştır.
- Organization of Turkic States. (2023, September 9). *Statement by the Secretary General of the Organization of Turkic States on so-called "presidential elections" organized by the illegal regime in the territory of the Republic of Azerbaijan*. <https://www.turkicstates.org/en/news/statement-by-the-secretary-general-of-the-organization-of-turkic-states-on-so-called-presidential-elections-organized-by-the-illegal-regime-in-the-territory-of-the-republic-of-azerbaijan> adresinden 4 Kasım 2025 tarihinde alındı.
- Outzen, R. (2024). Security and military cooperation among the Turkic states in the 2020s. S. E. Cornell (Ed.) *Türkiye's return to Central Asia and the Caucasus* içinde (s. 15-29). Central Asia-Caucasus Institute.

- Oxu.az. (2024, 10 Kasım). *İkinci Karabağ Savaşı'nı sona erdiren Üçlü Bildirinin imzalanmasının üzerinden dört yıl geçti*. <https://oxu.az/tr/gundem/ikinci-karabag-savasi-ni-sona-erdiren-uclu-bildirinin-imzalanmasinin-uzerinden-dort-yil-gecti> adresinden 4 Kasım 2025 tarihinde alınmıştır.
- Özdaşlı, E. ve Kula, C. G. (2023). Bölgesel ve küresel aktörlerin politikaları çerçevesinde İkinci Karabağ Savaşı'nın analizi. E. Özdaşlı, H. Cabbarlı ve E. Paşa (Der.) *Türk Dünyasının güncel meseleler: Devlet, toplum ve siyaset* içinde (s. 85-162). Nobel Yayınları.
- Ploecki, F. (2019). A novel institution: The Zollverein and the origins of the customs union (Discussion paper No. 2019-05). *Jean Monnet Centre of Excellence in International Trade and Global Affairs Discussion Papers*. <https://iit.adelaide.edu.au/ua/media/2051/2019-05-a-novel-institution-fp-final.pdf>
- Protocol on the Nagorno-Karabakh conflict. (1994, May 5). *UN Peacemaker*. <https://peacemaker.un.org/sites/default/files/document/files/2024/05/bishkek20protocol.pdf> adresinden 04 Kasım 2025 tarihinde alınmıştır.
- Putin, V. (2011). *Article published in the newspaper Izvestia a new integration project for Eurasia: The future in the making*. <http://archive.government.ru/eng/docs/16622/print/> adresinden 1 Temmuz 2024 tarihinde alınmıştır.
- Reçber, K. (2006). Avrupa güvenlik ve savunma sisteminde NATO'nun dışlanma olasılığına hukuksal bir bakış. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (34), 19-33.
- Sarıkaya, Y. (2021). Türk Dünyasında örgütlenme ve bütünleşme süreci. *Kriter*, 6(62), <https://kriterdergi.com/dosya-turk-dunyasi/turk-dunyasinda-orgutlenme-ve-butunlesme-sureci> adresinden 10 Temmuz 2024 tarihinde alınmıştır.
- Schimmelfennig, F. (2010). Integration theory. M. Egan, N. Nugent ve W. Paterson (Eds.) *Studying the European Union: Current and future agendas* içinde (s. 37-59), Palgrave Macmillan.
- Sharp, P. (2009). *Diplomatic theory of international relations*. Cambridge University Press.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2025). *Türkiye - Ermenistan Siyasi İlişkileri*. <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> adresinden 04 Kasım 2025 tarihinde alınmıştır.
- The Kootneeti. (2024). *Integration in international relations: Definition and types*. <https://thekootneeti.in/2022/09/19/integration-in-international-relations-definition-and-types/#:~:text=Integration%20in%20international%20relations%20refers,political%20integration%2C%20and%20cultural%20integration> adresinden 21 Ağustos 2024 tarihinde alınmıştır.
- Tokathoğlu, M. (1999). Bütünleşme biçimleri ve Avrupa Birliği. *Dış Ticaret Dergisi*, 4(15), 89-117.
- TRT Avaz. (2023). *Türk Devletleri Teşkilatı, Karabağ'da düzenlenen sözde seçimleri kınadı*. <https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avasyadan/turk-devletleri-teskilati-karabagda-duzenlenen-sozde-secimleri-kinadi/64fc909b976b97c74e9916a1> adresinden 10 Temmuz 2024 tarihinde alınmıştır.
- TRT Haber. (2023). *İslam İşbirliği Teşkilatı'ndan çağrı: Karabağ'daki sözde seçimleri tanımayın*. <https://www.trthaber.com/haber/azerbaycan/islam-isbirligi-teskilatindan-cagri-karabagdaki-sozde-secimleri-tanimayin-794516.html> adresinden 10 Temmuz 2024 tarihinde alınmıştır.
- Türk Devletleri Teşkilatı. (2024a). *Türk Konseyi hakkında*. <https://www.turkiestates.org/tr/turk-konseyi-hakkinda> adresinden 10 Temmuz 2024 tarihinde alınmıştır.
- Türk Devletleri Teşkilatı. (2024b). *Türk DEVLETLERİ Parlamenter Asamblesi*. <https://www.turkiestates.org/tr/partner-detay/turkpa-tr> adresinden 4 Mayıs 2024 tarihinde alınmıştır.

- Türk Devletleri Teşkilatı. (2024c). *Türk Akademisi*. https://www.turkicstates.org/tr/iliskili-kurumlar/turk-akademisi_1 adresinden 4 Mayıs 2024 tarihinde alınmıştır.
- Türk Devletleri Teşkilatı. (2024d). *Türk Kültür ve Miras Vakfı*. https://www.turkicstates.org/tr/iliskili-kurumlar/turk-kultur-ve-miras-vakfi_5 adresinden 4 Mayıs 2024 tarihinde alınmıştır.
- Türk Devletleri Teşkilatı. (2024e). *Ortak Türk Ticaret ve Sanayi Odası*. https://www.turkicstates.org/tr/iliskili-kurumlar/ttso_6 adresinden 3 Mayıs 2024 tarihinde alınmıştır.
- Türk Devletleri Teşkilatı. (2024f). *Garabagh Declaration of the informal summit of the Organization of Turkic States*. <https://www.turkicstates.org/u/d/haberler/garabagh-declaration-3357-261.pdf> adresinden 12 Ağustos 2024 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği. (2022). <https://www.mgk.gov.tr/index.php/tdt-uye-ulkeler-mgk-toplantisi-290601072022> adresinden 10 Temmuz 2024 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. (2024). *Ekonomik İşbirliği Teşkilatı*. <https://www.mfa.gov.tr/ekonomik-isbirligi-teskilati-eit.tr.mfa> adresinden 17 Temmuz 2024 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması. (2024). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/05/20110528m1-30-1.pdf> adresinden 22 Eylül 2024 tarihinde alınmıştır.
- TÜRKSOY. (2024). *Tarihçe*. <https://www.turksoy.org/tarihce> adresinden 10 Temmuz 2024 tarihinde alınmıştır.
- Valiyev, C. (2023). *Azerbaycan'ın Karabağ'daki antiterör operasyonu*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/gorus-azerbaycanin-karabagdaki-antiteror-operasyonu/2996544> adresinden 21 Ağustos 2024 tarihinde alınmıştır.
- Yapıcı, M. İ. (2007). Uluslararası ilişkiler disiplininde entegrasyon teorilerinin yeri ve etkinliği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(3), 30-157.
- EAEC. (2024). <http://www.eaeunion.org/#about-administration> adresinden 9 Kasım 2024 tarihinde alınmıştır.
- Қыдырбаева, А. (2023). *Қазақ-өзбек мемлекеттік шекарасы шегенделді-CIM*. Курсив. <https://kz.kursiv.media/kk/2023-07-10/qazaq-oezbek-memlekettik-shekarasy-shegendeldi-sim/> adresinden 11 Ağustos 2024 tarihinde alınmıştır.
- Оспан, Ж. (2024). *Қазақстан – өзбекстан: қарым-қатынастың жаңа кезеңі*. Egemen Qazaqstan. <https://egemen.kz/article/359828-qazaqstan-%E2%80%93-ozbekstan-qarym-qatynastynh-dghanha-kezenhi> adresinden 11 Eylül 2024 tarihinde alınmıştır.